

**ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶՈՆ՝
ՈՒՐՏԱՅԻ ՊՂՆՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԱՐՀԵՍՏԱԳԷՏ ՅԱԿՈԲ ՄԱՆԵՐԵԱՆ**

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Ա. ՄՈՒՏՔ

Հայկական պղնձագործության համապարփակ ուսումնասիրությունը կը շարունակե՛լ յամենալ: Եղած հրատարակությունները, ուսումնասիրությունները, հաւաքածոներու նուիրուած նկարագիրքերը եւ յօդուածները մասնակի են, սահմանափակ եւ նոյնիսկ իրենց նեղ ծիրին մեջ համընդգրկուն չեն: Ի դէպ, անտեղեակ ենք նաեւ հայկական կնիքներու նուիրուած համապարփակ ուսումնասիրութեան մը գոյութենէն: Թերութիւնը թերեւս պետք է վերագրել նաեւ նիւթերու անբաւարարութեան¹:

Սուրիան էր սփիւռքեան մեծագոյն դաշտը նախա- եւ յետ-եղեռնեան հայ պղնձագործութեան արտադրանքի ձեռքբերման: Դժբախտաբար, այսօր այնտեղ յառաջացած տագնապը սկսած է անհետացնել կամ լուծարել հայկական պղինձի հաւաքածոները, այդ արհեստին յետնորդ վերջին մոնիկանները, հայ արծաթագործութեան հալէպահայ վերջին մնացորդները, հաւաքորդները՝ առաւել դժուար դարձնելով անոնց ուսումնասիրութիւնը:

Ի ձեռի ունիմ պղինձէ ափսէ մը, նախշուած ու կնքուած:

Անոր գեղեցկութիւնը կը պարտադրէ որ զայն արուեստի հայ հանրութեան ուշադրութեան յանձնեմ: Զայն ձեռք բերի Յուլիս 2014ին, Պէյրութի մեջ հնավաճառէ մը: Պէյրութի պղնձավաճառքի շուկային մեջ շեշտակիօրէն հագուադէպ է կնքուած կամ հայերէն արձանագրութեամբ գործեր գտնել²: Ուստի երբ ձեռք անցընես՝ մեծապէս ուրախ կը զգաս՝ Եղեռնի պատճառով անհետացումէն բան մը փրկած ըլլալու գոհունակութեամբ:

Բ. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Բ1. Նկարագրութիւն Եւ Չափագրութիւն

Ափսէն հարուստ է լաւապէս պահպանուած նախշերով: Ան կը կշռէ 1154 կրամ, ունի 42,5 սանթիմէթր տրամագիծ եւ 1,1մմ հաստութիւն:

Արաբատառ օսմաներէն կնիքով արձանագրուած անձնանունը, տեղանունը եւ թուականը կը հաւաստեն որ ան նախատեղեկութեան ստեղծագործութիւն մըն է: Կնիքը հակթաձեւ է. եռատող գրութեան կը յաջորդէ իսլամական թուականը: Իրաքանչիւր տող կը հաշուէ մէկ բառ: Կնիքը հետեւեալն է.-

أكوب (Յակոբ)
 منريان (Մաներեան)
 اورفة (Ուրֆա)
 3 ١٣٢٧ (1327)

Հետեւաբար, ան Ուրֆայի մէջ, Յակոբ Մաներեանի կողմէ, կամ անոր աշխատանոցէն արտադրուած գործ մըն է:

Հիճրէթի թուական հանդիսացող 1327ը կը համապատասխանէ քրիստոնէական 1909ին: Նման դրոշմ-կնիքներ չէին արտադրուեր տարեկան դրութեամբ, այսինքն արհեստանոցը իրաքանչիւր նոր տարուան համար նոր կնիք չէր օգտագործեր: Նոր կնիք կը պատրաստուէր արհեստանոցին առնչութեամբ մեծ փոփոխութեան

մը, կամ կնիքի մաշումին, կամ կնիքի

անուանատիրոջ մահուան ու նոր վարպետի գործին ամրապնդման պարագային: Հետեւաբար, կրնայ ըլլալ որ այս ափսէն 1909ին կամ անկէ ետք արտադրուած գործ մըն է, շատ հաւանաբար 1915էն առաջ. նուազ հաւանական է որ ան 1915էն ետքի ստեղծագործութիւն ըլլայ⁴:

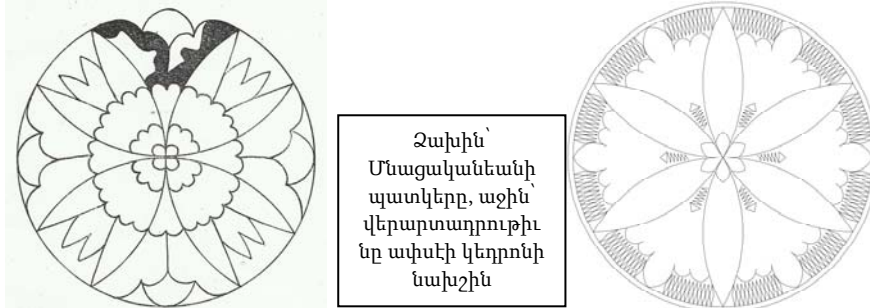

Կեդրոնի նախըը համադրութիւն մըն է. շուրջ 8,9սմ. տրամագիծով կլոր շրջագիծի մը կեդրոնը նախշուած է վեցթեւանի աստղ մը: Կեդրոնի ծաղկանման բուսական պատկերին շուրջ զուգահեռ ընթացող եօթ կոհակաձեւ շրջագիծեր կան: Իրաքանչիւր կոհակ բաղկացած է գոյգ շրջագիծէ: Առաջին 4 կոհակները իրարմէ հեռու են գրեթէ համաչափօրէն՝ շուրջ

կէսական սանթիմէթով: 4րդ եւ 5րդ կոհակներուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը աւելի մեծ է՝ շուրջ 2,8 սանթիմէթ: 5րդ եւ 6րդ կոհակներուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը շուրջ 7,5 սանթիմէթ է, իսկ 6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը՝ շուրջ 1,5 սանթիմէթ: Այնուհետեւ 1,5 սանթիմէթ հեռաւորութիւն մը կայ 7րդ կոհակին ու փսէին աւարտին՝ դուրսի ծայրի անկինաւոր գոգաւորութեան միջեւ:

Բ2. Նախշեր

Նախշազարդ այս փսէն կարծես, առաջին ակնարկով, շողարձակող արեգակ ըլլայ՝ կեդրոնէն դէպի բոլոր ուղղութիւններով տարածուող ճառագայթներով, որոնք բուսական նախշեր են: Արեւն ու բուսական նախշազարդը կը համատեղուին կէանքի եւ կենսատուութեան հասկացութեամբ:

Աթէին կեդրոնին իրարու հպող չորս կամարաձէ գիծերը (կիսակլորի հատուած) այս կլոր շրջագիծի ներքնամասը կը բաժնեն 12 մասերու: 12 մասերէն վեցը սահմանափակուած են կիսակլորներով, որոնք *օւալներ* գոյացուցած են: Այս *օւալներուն* մէկ ծայրը կը բխի վեցթեւանի աստղին կեդրոնէն ու կ'աւարտի կլոր շրջագիծին վրայ: Երկրորդ վեցեակը այս 12 մասերուն՝ կը պատկերէ իրարու կոնակ տուած երկու կամարներու միջեւ ինկած նեղէն դէպի լայն բացուող տարածութիւն մը, որ կը փակուի կլոր շրջագիծով: Այս տարածութեան ստորին բաժինին նետաձէ նախշ մը զիկզակուած է, իսկ վերի մասը աւելի յատկանշական ուշագրաւութիւն մը ունի. հոն՝ կլոր շրջագիծէն շուրջ մէկ սանթիմէթ առաջ վերէն դիտուած ծաղիկի մը շրջագիծը նախշուած է:

Կոհակներուն միջեւ եղած տարածութիւնը մենք կ'անուանենք դաշտ: Այս դաշտերուն մէջ, փսէին ամբողջ տարածքին նախշեր

կան: Իւրաքանչիւր դաշտի նախշը տարբեր է միւս դաշտերու նախշերէն: Կեդրոնական շրջագիծի գծանկարէն բացի արհեստի ունի հինգ նախշատեսակ:

4րդ եւ 5րդ կոհակներուն միջեւ առկայ 28 նոյնանման նախշերը քառաթել ու հաւասարաթել, իրարմէ համաչափ հեռաւորութեամբ դրոշմուած 28 խաչեր են:

5րդ եւ 6րդ կոհակներուն միջեւ առկայ 39 նախշային համադրութիւնները միօրինակ են: Բուսական այս նախշերը կիսակլոր հիմք ունին. ասոնք կը յենին 5րդ կոհակին վրայ երկու տերեւներու կիսակլոր միացումով գոյացած կիսալուսնաձեւ տերեւանախշի մը, եւ կը բացուին դէպի վեր, իրենցմէ բխեցնելով շուրջ 8 սմ. երկարութեամբ բուսական ուղղահայեաց 39 սիւներ: Իւրաքանչիւր տերեւանախշ՝ տերեւի 'ջիղերու' ուրուագիծն ունեցող 1 սմ. երկարութիւն ունի: Իւրաքանչիւր սիւն ունի իրարու վրայ բարձրացած այսպիսի չորս, կրկնուող տերեւանախշեր: Իւրաքանչիւր սիւնի գագաթին դրուած է մէկ գնդիկէ բխող երեք ուղղագիծ, որոնց գագաթին մէկական գնդիկներ կան: Այս ուղղագիծերը կը գոյացնեն շուրջ 50 աստիճան անկիւն մը, որ կը կիսուի ուղղագիծերէն մէկէն: Վերոյիշեալ 39 սիւներէն միայն մէկը կը հաշուէ չորսի փոխարէն երեք տերեւանախշ, որուն վրան՝ միւսներուն նման դրուած է նոյն նախշը, ապա՝ հակթաձեւ կնիքը:

6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ մարգարտաձաղիկի 70 նոյնանման նախշեր կան: Ասոնք միաշարք են:

Ուշագրաւ է նաեւ, որ ի տարբերութիւն 4րդ եւ 5րդ ու 6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ եղած նախշերուն հորիզոնական ընթացքին, 5րդ եւ 6րդ կոհակներու դաշտի նախշերը ուղղահայեաց են: Իրար չղպչող ուղղութիւններու այս "երեւակայական" խաչաձեւումները արհեստին նախշային ընդհանուր պատկերին տարբեր շարժունակութիւն մը կը հաղորդեն:

Գ. ՁԵՌԱՐՈՒԵՍԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Իւրաքանչիւր տերեւի ու խաչի կիսալուսնաձեւ գոյգ տերեւանախշն ու մարգարտաձաղիկի նախշերը յառաջացած են միանշանակ, ամբողջական դրոշմներով, այլ խօսքով՝ նախշերը չեն գոյացած ուղիղ գիծեր ունեցող սեպերու մրճահարումով (եւ կամ սրածայր գործիքի մը փորագրումով), այլ առանձինն ամբողջական նախշեր ունեցող սեպերով, ինչ որ կը խօսի

նախնականությունն անդին անցնող, յառաջացած նախազգործության մասին: Պետք է ըսել նաև, սակայն, որ նոյնատեսակ նախշերը ո՛չ համաչափ հեռաւորութիւն, ո՛չ ալ նոյն հարթակին վրայ են: Այլ խօսքով՝ թե՛ հորիզոնական եւ թե՛ ուղղահայեաց անհամաչափութիւն ունին:

Դրոշմներու զարգացածութեան կողքին, արհեստին զարգացածութեան այլ ցուցանիշ մըն է այն, որ ափսէն չունի մրճահարուածի հետքեր, ինչ որ կը խօսի կլոր, կանխաւ պատրաստուած, հարթ պղնձաթերթի մասին: Գոգաւորութիւն եւ ալիքաւոր եզերքի յառաջացումը այնքան համաչափ է որ պահ մը կը կարծենք որ պատրաստուած են կաղապարային մեքենաներով: Սակայն, այդպէս չէ: Պարզապէս բծախնդիր, արհեստին տիրապետած վարպետի մրճահարուածներու արդիւնք է ան, ինչ որ դարձեալ կը խօսի վարպետութեան բարձրորակութեան մասին:

Դ. ՆԱԽՇԵՐՈՒՆ ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՅԼ ՆՄՈՒՇՆԵՐՈՒ ՄԷՁՑ⁵

Դ1. Կեդրոնական Ջարդանախշ

Ասատուր Մնացականեան, իր մեծարժէք *Հայկական Ջարդարուեստ* հատորին մէջ կը վերլուծէ մեր ափսէին կեդրոնական նախշին նմանատիպ մը. «...նկարուած է մի նուռ. դա սովորական նուռ չէ, այլ գաղափարական հասկացողութիւնների մի բարդ ու բովանդակալից խտացում... Այդ նոսան մակերեսը ամբողջովին ծածկուած է զարդերով. կենտրոնում գտնուում է մի քառաթերթ ծաղիկ, որի շուրջը աւելի մեծ չափով պատկերուած է մի ուրիշ քառաթերթ ծաղիկ. վերջինիս իւրաքանչիւր թերթիկը ունի երեք բլթակ... իրար վրայ պատկերուած այդ եռայարկ ծաղկի թերթերի միջեւ գտնուող չորս նեղ տարածութիւնները կազմում են մի խաչաձև ծաղկազարդ... իրար վրայ դրուած վերոյիշեալ երեք ծաղիկների թերթերի սահմանները եւ նրանց շարունակութիւնները կազմում են նոսան մէկական խոշոր բացուած ծաղիկ... Այսպիսով, ամբողջ նոսան պատկերը ներկայացնում է մի շրջագծի մէջ առնուած 12 ծաղիկներից կազմուած մի բարդ կոմբինացիա, որոնցից չորսը կրում են մէկական նոսան հատիկ... Այս բոլորից պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թէ մի սովորական նոսան կամ անիմաստ զարդի հետ, այլ գաղափարական մի բարդ ու բովանդակալից զարդաձևի, որը

հայկական զարդարուեստի ամենաինքնատիպ եւ ամենալաւ նմուշներից մէկն է: ...Նոան ճեղքուածքից դուրս գալու տեսքը խօսում է այդ հատիկի ծլելու մասին, ուստի եւ նոյն իմաստն է թելադրում նաեւ միւս երեքի համար... չորս հատիկները կապում են չորս էլեմենտների (հող, ջուր, օդ, հուր) հասկացողութեան հետ, իսկ իրար մէկընդմէջ յաջորդող 8 ծաղիկները (պտղով եւ անպտուղ) արտայայտում են ծաղիկ-պտուղ-ծաղիկ-պտուղ... գաղափարը, կամ կեանքի յաւերժութեան իմաստը»⁶:

Երկու նկարներուն բաղդատութիւնը ցոյց կու տայ ընդհանուր նմանութիւններ: Հակառակ անոր որ մեր ափսէին նկարը չունի Մնացականեանի նկարին բարդութիւնը, բայց հոն նշմարելի են նոյն գծանկարներուն տարերային նմուշները: Ասիկա կրնայ ենթադրել տալ, որ նուրի, պտղաբերութեան գաղափարը որ շեշտուած է Մնացականեանի նկարին մէջ, իբրեւ գաղափար իր տեղը զիջած է զարդի, յարդարանքի գաղափարին: Այլ խօսքով, եթէ Մնացականեանի ափսէն ունի գաղափարական նշանակութիւն եւս, ապա Մաներեանի ափսէն ունի զարդարանքային եւ կիրառական նշանակութիւն:

Դ2. Բուսական Ուղղահայեաց Միւներ

Այս սիւներուն յղացքը, գաղափարը նոյնպէս նորութիւն չէ. անոր նախնական եւ առաւել մշակուած տարբերակներուն կը հանդիպինք հայկական քիլիմներու (նկ. 1, 2⁷), մանրանկարներու (նկ. 3⁸), ասեղնագործներու (նկ. 18⁹), զարդանկարներու (նկ. 4, 5¹⁰) եւ որմնանկարներու մէջ: Անոնք կը խորհրդանշեն կենաց ծառը: Այս ափսէին պարագային, սակայն, այդ սիւները կրնան միայն հեռաւոր տպաւորութիւնը տալ կենաց ծառին:

Դ3. Ծաղկային Զարդանախշ

Ուշագրաւ է որ ափսէին վրայ կնքուած զարդանախշերէն ամենէն տարածուածը 6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ գտնուող վեցթերթանի մարգարտածաղիկն է: Այդ նախշին կը հանդիպինք հայ առաջին տպագիր գիրքին մէջ (նկար 6¹¹), ինչպէս նաեւ ԺԸ. դարու հնատիպերու մէջ (նկար 8¹²):

Նոյն այս զարդանախշին, կամ անոր նախօրինակներուն եւ տարբերակներուն կը հանդիպինք նաեւ հայ ձեռագիր մատենաներու կաշեկազմերու վրայ դաջուած, ձեռագրերու

մետաղակազմերու վրայ (նկ. 7, 9, 10, 11, 12, 13¹³): Կան եւ ամբողջ էջ մը կազմող մետաղեայ պատեաններու վրայ (նկ. 14¹⁴): Այլ խօսքով, մարգարտաձաղիկի այս նախշի գործածութիւնը ունեցած է լայն տարածում՝ թէ՛ արուեստի զանազան սեռերու մէջ եւ թէ՛ անցած է դարէ դար ու հայկական զանազան բնակավայրեր:

Տակաւին, այս զարդանախշին կը հանդիպինք կրօնական թէ աշխարհիկ կիրառութեան այլեւյլ իրերու վրայ (նկ. 15, 16, 17, 19¹⁵): Այս իրերուն յառաջացման շրջանը կ'երկարի ԺԴ.-ԺԸ., ԺԹ. դարեր: Ան չի սահմանափակուիր նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի ու Կիլիկիոյ որեւէ տարածքով:

Դեռ աւելին, նոյն այս մարգարտաձաղիկի նախշին կը հանդիպինք նաեւ Հալէպի մէջ 1970ականներուն աշխատուած արծաթեայ ափսէներու վրայ¹⁶:

Ե. ՊՂՆՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՐՖԱՅԻ ՄԷՋ

Դժբախտաբար քիչ բան գրուած է ու գիտենք Ուրֆայի հայ պղնձագործութեան մասին: Չենք գիտեր թէ Ուրֆայի մէջ որքա՛ն զարգացած էր պղնձագործութիւնը: Ուրֆայի մասին գրուած գիրքերէն ոմանք¹⁷ բնաւ չեն յիշատակեր տեղի պղնձագործութեան մասին: Պերճ Կարապետեան, իր «Հայկական Պղինձը 1600-1915թթ.» յօդուածին մէջ անցողակի կը նշէ թէ հայ պղնձագործ վարպետներ գրուած էին զանազան քաղաքներու մէջ, անոնց շարքին նաեւ՝ Ուրֆա¹⁸:

Արամ Սահակեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած *Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները* հատորին մէջ, սակայն, հետեւեալը կը կարդանք Ուրֆայի պղնձագործութեան մասին. «Պղնձագործութիւն. Ահաւասիկ արհեստ մը էւս, որ ուրֆացի արհեստաւորը կը մօտեցնէր արուեստի սահմաններուն: Քաղաքին մէջ գտնուող 180ի մօտ խանութները, ամբողջ զաւառին պղնձէ ամաններու պէտքերը կը հոգային եւ գործը կը վերածէին վաճառականութեան: Վերջին տարիներուն հրապարակ եկած էին արհեստաւորներ, որոնք պղինձի վրայ կատարած իրենց փորագրութիւններով, «ցուկէ [sic] թասերով» ու զանազան արձանակերպ արտադրութիւններով տիրացած էին մեծ հռչակի:

Այդ օրերէն մնացած հայ արուեստագէտներու հազուագիւտ գործերը, իբրեւ հնութիւն եւ արուեստի գլուխ գործոցներ, այսօր կը փնտռուին հրապարակի վրա»¹⁹:

180 պղնձագործ արհեստաւորներու թիւը կը վկայէ Ուրֆայի մէջ հայ պղնձագործութեան տարածուածութեան եւ արմատականացման մասին: Դեռ աւելին, այս թիւը կը հաւաստէ Ուրֆայի հայ պղնձագործութեան ատենի չափանիշերով զանգուածային արտադրութեան փաստը: Ասոր յաւելեալ ապացոյց կը հանդիսանան Ուրֆայի մէջ գործող պղինձի միքանի վաճառականները: Արդարեւ, Սահակեան, «1908էն Վերջ Ուրֆայի Հայ Վաճառականները» վերնագրին տակ, այլոց շարքին կու տայ անունները հետեւեալներուն՝ «Թափթափեան Յովհաննէս-Երկաթեղէն եւ պղինձ ներածող», «Տապպաղեան Հապիպ-Երկաթեղէն, ներկ եւ պղինձ ներածող»²⁰: Ասկէ կարելի է ենթադրել թէ քաղաքին մէջ եւ քաղաքէն դուրս եւս պղինձի մեծ պահանջարկ կար՝ պղնձագործութեան արտադրութեան համար, զոր կը հայթայթէին Ուրֆայի պղնձագործները: Զարմանալի պէտք չէ թուի ասիկա, որովհետեւ Ուրֆան կը հանդիսանար վաճառաշահ Տիգրանակերտ-Տիարպեքիրը Անտիոքին ու Արեւմուտքին կապող կարեւոր առևտրական կեդրոն²¹:

Զ. Ո՞Վ Է ՅԱԿՈՒՄ ԱՆԵՐԵԱՆ

Զ1. Մաներեաններ

Ուրֆայի հայկական պատմութեան նուիրուած շարք մը հատորներու մէջ չենք հանդիպիր Մաներեան անունին²²: Հալէպի հայոց գերեզմանատան տապանաքարերու արձանագրութիւնները եւս ոչինչ կ'ըսեն Մաներեաններուն մասին²³: Ազգանուններու բառարանն ալ չի յիշատակեր Մաներեանը. այնտեղ կը յիշատակուի Մանրեան-Մանաւեան, Մանրիկեան, Մանրոյեան, բայց ոչ՝ Մաներեանը իր տարբերակներով՝ Մանրեան-Մանրբեան²⁴: Շուրջ 700 պղնձեղէնի տուեալներու հիմամբ պատրաստուած իր ուսումնասիրութեան մէջ Պերճ Կարապետեան եւս չի յիշատակեր Մաներեան կամ Յակոբ Մաներեան անունը:

Համացանցի հետեւեալ հասցէին վրայ՝ <http://armenian.name/index.php?a=term&d=3&t=4562> վրայ կը գտնենք Մաներեան ազգանունը: Կը հաստատուի գոյութիւնը

Յակոբ Մաներեան անուն անձի մը. ան 1935ին Լոս Անճելըս հաստատուած էր եւ ներկայիս 87 տարեկան է, ծնած էր մօտաւորապէս 1928ին: Պարզ է որ ան մեր փնտրած անձը չի կրնար ըլլալ:

Մահակեան, վերոյիշեալ հատորին յաւելուածի բաժնով յիշատակուող վերապրող ուրֆացիներու անուանացանկերուն շարքին, Հալէպի ուրֆացիներուն ցանկին մէջ կու տայ Եղսա Ճաներեան անունը, գոր եթէ տպագրական վրիպակ նկատենք կրնանք կարդալ Եղսա Մաներեան²⁵: Այդ հատորին մէջ տրուած է նաեւ Ուրֆայի հերոսամարտին նահատակուած հերոսներու եւ հերոսուհիներու անուանացանկը, որուն մէջ կը հանդիպինք «Մաներ Մաներեան» անունին²⁶, իսկ *Ուրֆայի Հերոսամարտը* հատորին մէջ, այլոց կարգին կը յիշատակուի անունը Մանուկ Մաներեանի, որ 60է աւելի երիտասարդ ուրֆացիներու հետ կ'ապրի ողիսականը 1918 Ապրիլին Սուէյտա-Ճեպէլ Տրուզի միջով Աքապա հասնելու եւ միանալու Շերիֆ Ալիի զօրքին²⁷: Նոյն բաժնին մէջ, Քամիշլիի ուրֆացիներուն շարքին կը կարդանք Նշան Մաներեանի անունը²⁸: Մահակեան կու տայ նաեւ Լոս Անճելըս-Քալիֆօրնիոյ ուրֆացիներու հայրենակցական միութեան վարչակազմը, ուր իբրեւ վարչական կը հանդիպինք Խաչիկ Մաներեանի անունին²⁹: Ասոնց արհեստները կամ աշխատանքի ասպարէզները չեն յիշուած: Կայ սակայն «Քենտիքի Մաներենց տունը», արտայայտութիւնը, որով կը պարզուի թէ Մաներեաններուն մէջ կային նաեւ քենտիքիներ³⁰, որոնց արհեստը պղնձագործութիւնը չէր:

22. Այլ Գործեր Յակոբ Մաներեանէն

Յակոբ Մաներեանի կնիքը կրող պղինձէ գործ մը եւս ունինք՝ ափսեւաչափ աման մը, որ նախշ չունի, պարզունակ վիճակ մը ունի, թէեւ իբրեւ գործ նրբութեան զգացում մը կը հաղորդէ: Այս գործը կը կշռէ 1156 կրամ, հաստութիւնը 1,4մլմ. է, տրամագիծը՝ 38 սմ.: Ամանը երկու հարթութիւն ունի. յատակային մակերեսը եւ անկէ որոշ թեքութեամբ դէպի վեր բարձրացող երկրորդ հատուածը: Առաջին հատուածին տրամագիծն է մօտաւորապէս 24,5 սմ, իսկ թեք հատուածին լայնքը՝ 7 սմ.:

Հաղորդակցութեան մէջ մտնելով հալէպահայ եւ պէրթութահայ հաւաքորդներու հետ, կրցանք հասնիլ միակ արդիւնքի մը: Մինչեւ

վերջերս Հալէպ բնակող, հայրենի արուեստաբան Հրազդան Թոքմաճեանին ուղղած մեր հարցումին ի պատասխան, ան Փետրուար 2015ի վերջաւորութեան նամակով մը յայտնեց թէ՝ «Իմ ունեցած հայ պղնձագործների անուանացանկի մէջ Յակոբ Մաներեան անունը կայ: Յաւօք որեւէ կենսագրական մանրամասնութիւն այս մարդու մասին չկայ: Իմ տրամադրութեան տակ եղած կնիքը Ռուբէն Պարսումեանի մօտ գտնուող առարկայի վրայից եմ նկարել»³¹:

Աւելի ետք, ան մեզի դրկեց Յակոբ Մաներեանի կնիքը կրող առարկային նկարը՝ որ կը պատկերէր գեղեցիկ ջրաման մը, որ կու գար, ուրեմն, հալէպաբնակ երկարամեայ հաւաքորդ, այնթապցի պղնձագործներու յետնորդ Ռուբէն Պարսումեանի հաւաքածոյէն: Դժբախտաբար, Թոքմաճեան կը յայտնէ թէ Պարսումեանի հաւաքածոյին վերոյիշեալ ջրամանին մասին ոչինչ նոթագրուած է, իսկ Ռուբէն Պարսումեան ի վիճակի չէ որեւէ մանրամասնութիւն հաղորդելու ջրամանին ձեռքբերման կամ անոր հեղինակին մասին:

Այս ջրամանը զարդանախշեր չունի բնաւ: Սակայն գործին որակը առաւել էւս կը հաւաստէ որ գործ ունինք արժէքաւոր պղնձագործի մը հետ, որ պղինձի իր արդիւնաբերութիւնը հասցուցած է արուեստի մակարդակի:

Պէտքութի ուրֆահայերու շրջանակին մէջ մեր որոնումները մասնակի արդիւնքներ տուին: Ոչ ոք ծանօթ էր Մաներեաններուն: Սակայն ծագումով ուրֆացի լիբանահայ պղնձագործութեան վերջին մոհեկան Զաւէն Գազանճեան մեզի ցոյց տուաւ 1958ին Հալէպի մէջ իր ստեղծագործած երկու ջրամանները, որոնք ուշագրաւօրէն նման են Մաներեանի ջրամանին:

2.3 Ուրֆայի Մէջ Գործած Այլ Պղնձագործներ

Պերճ Կարապետեան, վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, իր պատրաստած զանազան ցանկերուն մէջ կը յիշատակէ Եղեսիա-Ուրֆայի պղնձագործութեան վերաբերող միակ անուն մը՝ «Յակոբ», որուն մասին ինք կը նշէ թէ քաղած է դրոշմ-կնիքէ մը³²: Դժուար թէ նոյն անձը ըլլան անոնք: Արդե՞՞ք այս յօդուածին կերպարը հանդիսացող Յակոբ Մաներեանը Եղեսիոյ 180 պղնձագործներու երկար շարքին մէջ Հայոց Յեղասպանութենէն փրկուած պղնձագործի մը անունն է: Թէ՛ անունը՝ Ուրֆայի հերոսամարտին կամ այնուհետեւ տարագրութեան ճամփաներուն անհետացած արհեստագէտի մը:

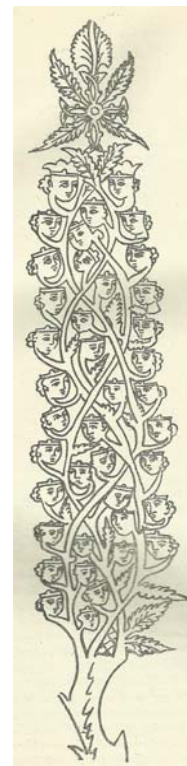
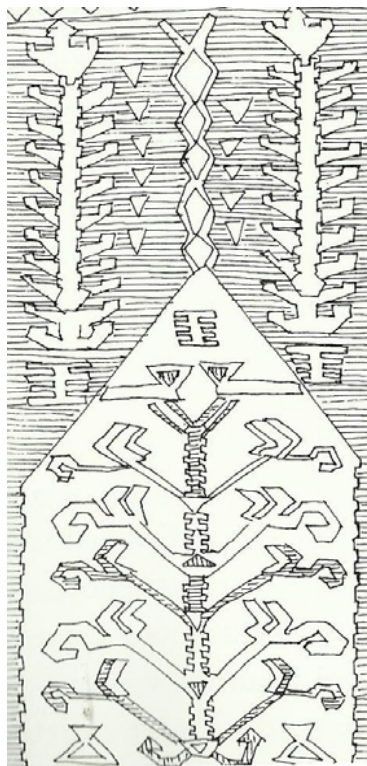
Է. ԻՐԱԻԱՑԻ ՀԱՐՅԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

Գեորգ Սարաֆեան, Այնթապի պատմութեան իր գիրքին մէջ, ի միջի այլոց կը ներկայացնէ Այնթապի պղնձագործութիւնը: Ձուլագործութեան անդրադառնալով, ան կը նշէ որ «*ձուլիչութեան սկիզբը 1800-ի ատենները պիտի ըլլայ,- աւելցնելով որ,- 1915-ին կը հաշուուէր 22 խանութ, 3 կամ 4-ական գործաւորով*»³³: Իսկ անդրադառնալով պղնձագործութեան, Սարաֆեան կը ճշդէ՝ «*Արհեստին սկիզբը կրնանք 1840-50 թուականներուն դնել:....1880-ական թուականներէն սկսեալ, արհեստն ստացած էր արտածող հանգամանք:..- հուսկ, կ'աւելցնէ,- աւելի քան 60 խանութ կ'աշխատէին այս գործի վրայ, իւրաքանչիւրին մէջ 4-էն 10 գործաւորով*»³⁴:

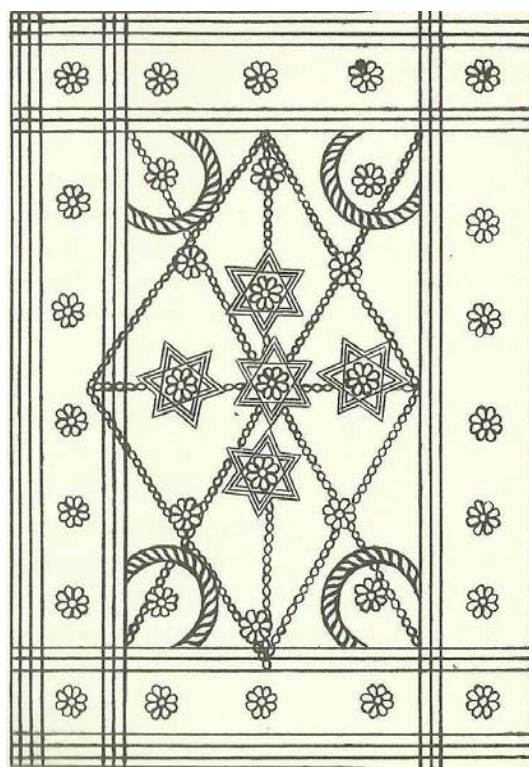
Եթէ ճիշդ են Սարաֆեանի 60 խանութներու եւ Սահակեանի 180 խանութներու գոյութեան տուեալները, ապա տրամաբանական հարց մը իր գլուխը կը բարձրացնէ: Միջին Արեւելքի հայօճախներս աւելի ծանօթ ենք Այնթապի պղնձագործութեան քան՝ Ուրֆայի: Չարմանալի է սակայն, որ շուրջ եռապատիկ աւելի հաշուող պղնձագործներու գումարտակ ունեցող Ուրֆային մասին այս առնչութեամբ գրեթէ ոչինչ կայ Միջին Արեւելքի հայօճախներու բանաւոր յիշողութեան մէջ:

Չանազան բացատրութիւն-վարկածներ կրնանք յառաջ քաշել.-

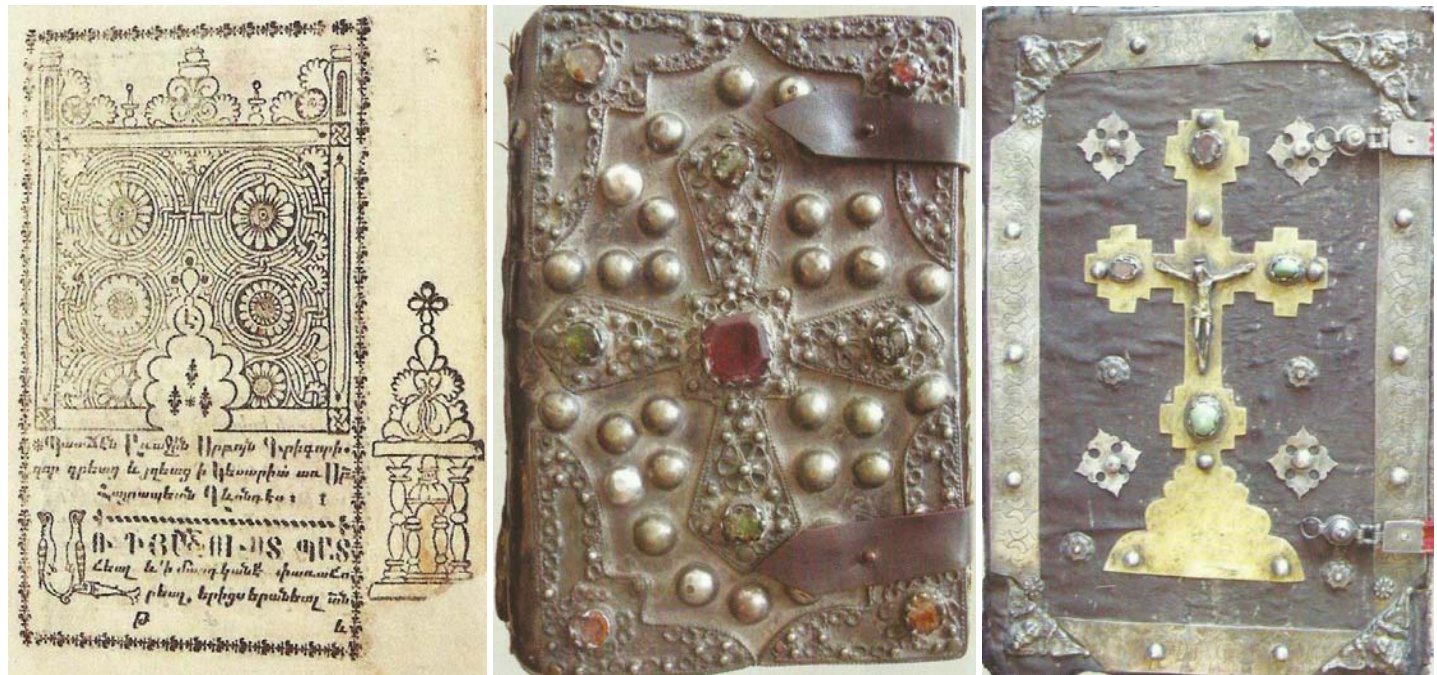
Ա) Թերեւս որակային առումով, Այնթապի պղինձի գործերը շատ աւելի մշակուած, գեղարուեստական, մրցունակ էին, որոնք ալ մնացին մեր բանաւոր յիշողութեան մէջ: Ի վերջոյ, պղնձագործութիւնը «ազդեցիկ ու մեծ էսնաֆ» էր Այնթապի մէջ³⁵:

Նկ. 1. Աղօթքի քիլիմ, Կաղզուան: Նկ. 2. Այտինի Քիլիմ:
Նկ. 3՝ 989թ. Աւետարանի մանրանկար: Նկ. 4. Չարդանկար

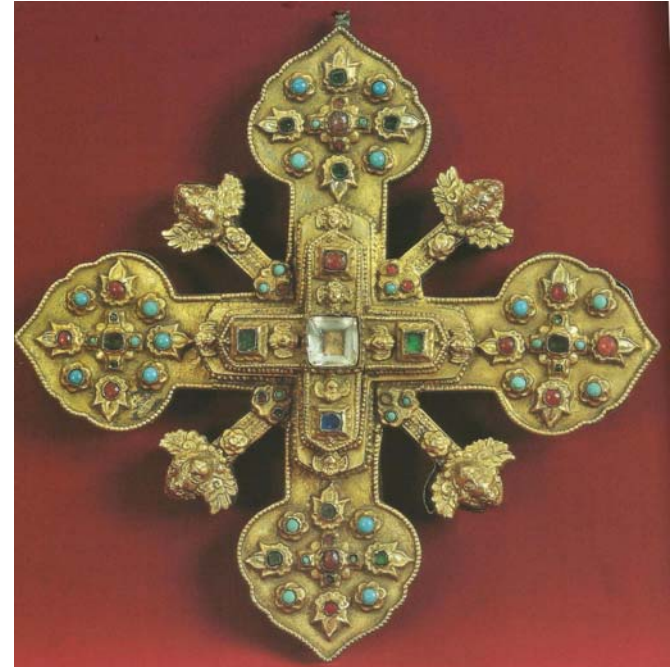
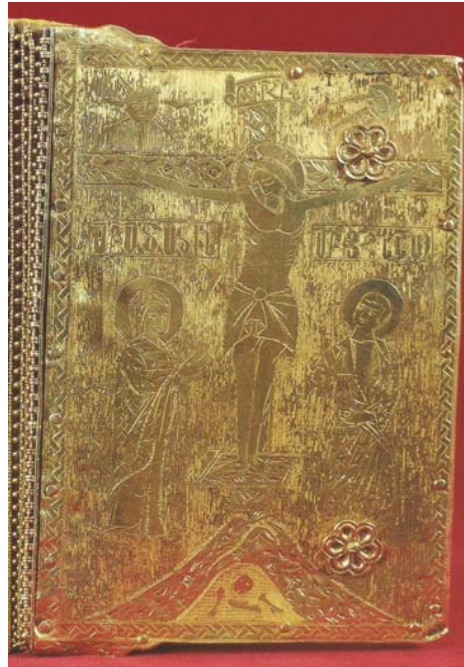
Նկ. 5՝ Կենաց ծառի զարդանկար: Նկ. 6՝ Հայերեն առաջին տպագիր գիրքին՝
Պարգայտումարէն էջ մը (1513): Նկ. 7՝ Աւետարան, ժԷ. դար

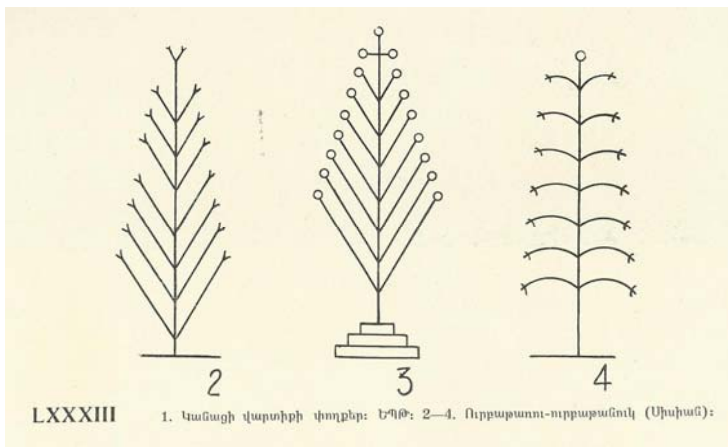
Նկ. 8՝ Պատմութիւն Տարօնոյ գիրքէն, Պոլիս, 1719: Նկ. 9՝ ԺԵ. դարու կաշեկազմ: Նկ. 10՝ 1505թ.ի կազմ, Կարին

Նկ. 11՝ ԺԷ. դարու Աւետարան: Նկ. 12՝ Աւետարան, 1458թ., Աղթամար:
Նկ. 13՝ Աւետարան 1724թ., Զէյթուն

Նկ. 14՝ Ձեռագիր Աւետարան, 1374թ., Դարանաղեաց Գաւառ: Նկ. 15՝ Նկ. Սրուակ, ԺԸ. դար, Տրապիզոն:
Նկ. 16՝ Խաչ մասունքով, 1735թ. Մուշ

LXXXIII 1. Կանացի վարտիքի փուղեր: ԵՊԹ: 2—4. Ուրբաթաուռ-ուրբաթանուկ (Մխիթան):

Նկ. 17՝ Սկիհ, 1779, Շամախի:
 Նկ. 18՝ Կանացի ներքնազգեստի ասեղնագործ նախշ, Մխիթան:
 Նկ. 19՝ Ս. Թադևոս Առաքելալի աջը, ԺԷ. դար

Բ) Արդեօ՞ք Ուրֆայի հայերը աւելի մեծ թիւով նահատակներ տուին, ու պղնձագործութիւնը չշարունակուեցաւ, կամ խամրեցաւ ուրֆահայերուն քով, մանաւանդ եթէ արհեստաւորներուն մեծամասնութիւնը նահատակուեցաւ կամ անհետացաւ: Իսկ անդին, Այնթապի հայերը աւելի քիչ թիւով կոտորուեցան եւ արհեստը կարելի եղաւ շարունակել:

Գ) Արդեօ՞ք պատճառը այն էր որ այնթապցիք խմբովին սահմանը անցնելով հաստատուեցան Հալէպ եւ առանց ամբողջովին ոչնչացնող աղէտի կրցան շարունակել իրենց արհեստը: Խորքին մէջ, անոնք (կամ անոնցմէ ոմանք) պղնձագործութեան իրենց գործիքներն իսկ իրենց հետ բերին: Իսկ Այնթապէն Հալէպ այնքան ալ երկար եւ հեռու ճանապարհ չէ: Իսկ Հալէպի արհեստաւորական միջավայրը նմանութիւններ ունենալով Այնթապին, հաւանաբար դիրութեամբ պիտի համարկէր այնթապահայ պղնձագործները իր շուկային: Ուստի եւ, Այնթապի պղնձագործութիւնը գոյատեւեց, հռչակուեցաւ ու անցաւ-մնաց ժողովուրդի բանաւոր յիշողութեան մէջ: Մինչ, նոյն բարեբախտութիւնը չունեցան ուրֆահայ պղնձագործները:

Թերեւս այս վերջինը ամենէն աւելի հաւանականը ըլլայ: Խորքին մէջ երկրորդ եւ երրորդ վարկածները իրար կ'ամբողջացնեն:

Արդարեւ, 1915ին շուրջ 20,000 այնթապահայեր կը տարագրուին իրենց բնօրրանէն: Աքսորէն զերծ կը մնան շուրջ 1500 հոգի՝ «իբր մասնագէտ, արհեստաւոր եւ զինուորի ընտանիք»³⁶: Օրինակ, այնթապահայ Վահէ Կիւլէտերեան կը պատմէ պատմութիւնը իր պղնձագործ հօր եւ ընտանիքին, ինչպէս նաեւ այլ ընտանիքներու Այնթապէն չտեղահանուելուն՝ շնորհիւ հօր արհեստին: Ան, ի միջի այլոց կը յիշատակէ որ «բանակի պիտոյից պատրաստութեան համար» չտեղահանուած *'սենաի'* արհեստաւորներուն շարքին էին ձուլագործներ ու պղնձագործներ³⁷: 1915ին այնթապահայեր կը տեղահանուին զանգուածաբար, երկու ուղղութեամբ. 1) Աքճա Քոյունէն Հալէպ, ապա Դամասկոս-Համա-Հոմս-Տարաա եւ՝ 2) Աքճա Քոյունէն Տէր Զօր: Զինադադարին շուրջ 10,000 այնթապահայեր եւ շուրջ 8000 սեբաստահայեր կը հաստատուին Այնթապ (մինչ շուրջ 5000 վերապրող այնթապահայեր չեն վերադառնար): Թուրք ազգայնական շարժումին տարածումով, սակայն, կարճ ժամանակ

ետք պաշարման օղակի մէջ կ'առնուի Այնթապը, ուր մէկտեղուած հայութիւնը կը կազմակերպէ 314 օրեր երկարող ինքնապաշտպանութիւն՝ 1 Ապրիլ 1920էն մինչեւ 1921 Փետրուար 8, որմէ ետք դիմադրականները կը ստիպուին լքել բնօրրանը ու անցնիլ Հալէպ:

Ի տարբերութիւն այնթապահայութեան, Ուրֆայի շուրջ 35,000 հայութիւնը իր ինքնապաշտպանութիւնը կը կազմակերպէ 1915 Մեպտեմբերի վերջաւորութեան: Ուրֆայի քսանհինգօրեայ ինքնապաշտպանութեան ընթացքին աւերակոյտի կը վերածուին Ուրֆայի հայկական թաղերը, 2300 հայկական տուններէն հազիւ 50ը կանգուն կը մնայ: Իվերջոյ թրքական ուժերը կը յաջողին մտնել հայկական շրջանը պատճառել մեծաթիւ զոհեր եւ արքորել շուրջ 15,000 ուրֆահայ: Ուրֆահայութեան տեղահանութիւնը չի կատարուիր զանգուածաբար, այլ անոնք կը ցրուին տարբեր ուղղութիւններով, փոքր խումբերով (1.- Թէլ Ապիատ-Այն Արուս-Րազգա-Տէր Զօր-Միատին-Շետտատէ, 2.- Քուտեմէ, 3.- Մըսեպիւն--Աքապա)³⁸: Զինադադարին ընդամենը շուրջ 6000 ուրֆահայ կը վերադառնայ իր բնօրրանը³⁹:

Այլ խօսքով, հակառակ անոր որ թէ՛ Ուրֆայի եւ թէ՛ Այնթապի հայութիւնը կ'ենթարկուի արքորի ճամփաներուն վրայ խժոժութեանց, այդուհանդերձ ուրֆահայերուն առաջին ելիցը կոտորակուած կ'ըլլայ, ի տարբերութիւն այնթապահայերուն, որոնցմէ շուրջ 1500 արիեստաւորներ անվնաս կը մնան, ուղղակիօրէն սատարելով Այնթապի արիեստագործութեանց գէթ մասնակի պահպանման: Ուրֆահայերը կը գաղթահանուին սպառիչ ինքնապաշտպանութենէ մը ետք, ի տարբերութիւն այնթապահայերուն:

Մակայն, օրինական այլ հարցում մը կրնայ կասկածի ենթարկել Յեղասպանութեան պատճառականութեան այս վարկածը, առարկելով որ այս բացատրութիւնը չի կիրառուիր ասեղնագործութեան կալուածին վրայ, որովհետեւ գրեթէ նման հռչակ ունին Ուրֆայի եւ Այնթապի ասեղնագործութիւնները: Փաստ՝ Այնթապի եւ Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած նորագոյն ալպումները⁴⁰: Այսինքն, եթէ Յեղասպանութեան պատճառով տուժած էր Ուրֆայի պղնձագործութիւնը, ապա նոյնպէս եւ տուժած պէտք էր ըլլար Ուրֆայի ասեղնագործութիւնը, սակայն Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած հատորը

ապացոյց է որ Յեղասպանութեան պատճառականութեան այս վարկածը կատարելապէս ճիշդ չէ:

Մեր առարկութիւնը այս մեկնաբանութեան այն է որ մեր յառաջադրած վարկածը՝ ցեղասպանութեան պատճառականութեան, կը հաստատուի նաեւ Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած վերոյիշեալ գիրքով եւս: Արդարեւ, եթէ Այնթապի ասեղնագործութեան վերոյիշեալ գոյգ հատորներուն մէջ կը հանդիպինք այդ դպրոցի մինչեւ մերօրեայ մշակումներուն, ապա նոյնինքն Ուրֆայի հատորը իր ներածական բաժնին մէջ կու տայ ուշագրաւ բացատրութիւն մը. թէ՛ այս ալպումին նիւթերը կը կազմեն 1956 Փետրուար 24ին Սաթենիկ Պեզիկեանի կողմէ Հայաստանի Պետական Պատկերասրահին վաճառուած ասեղնագործ նմուշներու հաւաքածոն: Իսկ այդ հաւաքածոն պատկանած է 1885ին ծնած Սաթենիկ Նշան Թահմիզճեանին, որ 1915ին ամուսնացած էր Եդեսիա հաստատուած գերման բանակի սպայ Պրունօ Էքարտի հետ: Վերջինս, 1910ին Եդեսիա առաքուած էր վարելու Եդեսիոյ գորգի եւ հայ հին ձեռագործներու գործարանը, ուր աշխատած են աւելի քան 80 հայուհիներ: Էքարտի ուշադրութիւնը կը գրաւէ Ուրֆայի ասեղնագործութիւնը ու ան կը հաւաքէ նմուշներ՝ զանոնք ցուցադրելու համար Պերլինի Ձեռագործներու Ցուցահանդէսին: Սակայն 1914ի աշխարհամարտը կը տապալէ ծրագիրը: Էքարտ կը մեկնի ճակատ, ուր կը զոհուի 1918ին: Էքարտ, ճակատ մեկնելէ առաջ իր կնոջ կը յանձնէ այդ ալպումները, որոնք ի վերջոյ կը հասնին Հայաստանի Պետական Պատկերասրահ: Հետեւաբար, Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած այս ալպումին նմուշները վերոյիշեալ հաւաքածոն են: Ուստի եւ աւելի կ'ամրապնդուի Յեղասպանութեան պատճառականութեան մեր վարկածը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ուստի, կրնանք փաստացի այլ վկայութեամբ հաւաստել որ Հայոց դէմ գործուած Յեղասպանութիւնը գործեց նաեւ այլ տեսակի աւերներ, եւ մշակութային եղեոնը չի սահմանափակուիր միայն հայկական ճարտարապետական գոհարներու, ձեռագիրներու, բանաւոր գրականութեան՝ բանահիւսութեան կորուստներով, այլեւ՝ կը ներառէ արհեստները: Այս եզրակացութեան շօշափելի ապացոյց կարելի է ծառայեցնել Ուրֆայի եւ Այնթապի հայ

պղնձագործներու եւ Ուրֆայի ու Այնթապի հայ
ասեղնագործութեան ճակատագրերը:

Յարգանք՝ Ուրֆայի պղնձագործ արհեստագէտ Յակոբ
Մաներեանին եւ միւս արհեստակիցներուն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այլապէս ինչպէս բացատրել - ըսենք - Սէրիկ Դալթեանի *Դրուագներ Հայկական Միջնադարեան Կիրառական Արուեստի Պատմութեան* հատորը, որ կ'անդրադառնայ գործուածքներու (դիպակ, դաջագործութիւն, ասեղնագործութիւն, ժանեակագործութիւն), գորգի, ոսկերչութեան-արծաթագործութեան, կաշեպատ կազմերուն, փայտի գեղարուեստական մշակումի, խեցեգործութեան, յախճապակիի եւ խճանկարչութեան արուեստներուն, բայց հպանցիկ պարբերութիւն մը կամ՝ երկու կը յատկացնէ պղնձագործութեան (Սէրիկ Դալթեան, *Դրուագներ Հայկական Միջնադարեան Կիրառական Արուեստի Պատմութեան*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ, 1981, էջ 133):
- ² Թէեւ ակնկալելի էր որ Սուրիոյ տագնապին բերմամբ նման իրերու որոշ արտահոսք մը նկատուէր դէպի լիբանանեան շուկայ, սակայն մենք անոր ականտեսը չեղանք:
- ³ Թուականը յարաբերաբար ընթեռնելի ըլլալով հանդերձ, շփոթի կը մասնէ վերջին երկու թիւերուն ընթերցումը՝ կա մ 1237 եւ կա մ 1327: Մենք հակամէտ ենք զայն 1327 կարդալու:
- ⁴ Կան պարագաներ երբ այնթապցի պղնձագործներ Ցեղասպանութենէն եւ կրկնաքստրէն ետք, Հալէպ հաստատուելով, գէթ սկզբնապէս պահպանած են իրենց Այնթապի կնիքը, իսկ աւելի ետք զայն փոխարինած նորով, ուր Այնթապ տեղանունը փոխարինուած է Հալէպով, թուականը փոխուած, իսկ արհեստատիրոջ անունը պահպանուած է:
- ⁵ Այս առումով որոնումներ կատարեցինք գորգագործութեան, ասեղնագործութեան, մանրանկարային զարդանկարչութեան եւ քանդակագործութեան հետեւեալ հատորներուն մէջ.- Սէրիկ Դալթեան, *Հայկական Ասեղնագործութիւն*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972. նաեւ՝ նոյնի՝ *Հայկական Կարպետ*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975 նաեւ՝ *Ալպով, Հայ Ձեռագրային Չարդանկարչութիւն*, կազմ.՝ Լ. Դուրնովօ, խմբ.՝ Ա. Մնացականեան, Հրատ. Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ Մատենադարան, Հայաստանի Պետական Պատկերասրահ, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1978. նաեւ՝ Ասատուր Մնացականեան, *Հայկական Չարդարուեստ. Հիմնական Մոտիւնների Ծագումն ու Գաղտփարական Բովանդակութիւնը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1955. նաեւ՝ Լեւոն Աւրոյեան, *Ճանաչել Ձիմաստութիւն Եւ Ձիւրատ. Հայկական Գրական Աւանդոյթի Պատկերագարդ Ակնարկ Կոնգրէսի Գրադարանից. To Know Wisdom and Instruction*, Երեւան, Կոնգրէսի Գրադարան, «Նաիրի», 2013. նաեւ՝ *Մատենադարանի Արծաթապատ Կազմերով Ձեռագրերը-Silberbeschlagene*

- Handschriften Aus Dem Matenadaran*, հրատարակության պատրասեց Գայիանէ Էլիագեանը, Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Գիտահետազոտական Ինստիտուտ Մատենադարան, Երևան, Նայիրի Տպ., 2011. նաեւ՝ *Պարզայտումար, 1513*, «Հայերէն Տպագիր Առաջին Գրքերի Նմանահանութիւնների Մատենաշար», տպագրութեան պատրաստեց Բ. Լ. Չուգասգեան, Երևան, Գինդ Հրատ., 1996. նաեւ՝ Իւետա Մկրտչեան եւ Մէրանուշ Մանուկեան, *Կատալոգ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի Հաւաքածուից, Հայ Եկեղեցու Գանձերը. Յուցահանդէս «Մոսկուայի Կրեմլ» Պետական Թանգարանում, Յուլիս-Օգոստոս 1997*, Նաթան Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան, իմփ., Raster's Print & publishing, Moscow, 1997:
- ⁶ Մնացականեան, *Հայկական Չարդարուեստ*, էջ 115-117:
- ⁷ Alastair Hull & José Luczyc-Wyhowska, *Kilim: the Complete Guide. History, Pattern, Technique, Identification*, Thames & Hudson, 2000, էջ 107, 102:
- ⁸ Ալլալով, *Հայ Ձեռագրային Չարդանկարչութիւն*, էջ 3:
- ⁹ Դաթեան, *Հայկական Ասեղնագործութիւն*, էջ LXXXIII:
- ¹⁰ Մնացականեան, *Հայկական*, էջ 9:
- ¹¹ *Պարզայտումար*, էջ Լ. եւ ԼԱ.:
- ¹² Աւրոյեան, էջ 45, 52:
- ¹³ Էլիագեան, էջ 91, 43, 71, 73, 141, 143:
- ¹⁴ Մկրտչեան-Մանուկեան, էջ 83:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 56, 48, 68, 36:
- ¹⁶ Ափսէն մեզի տրամադրեց պէրոյթահայ Մայտա Յարութիւնեանը, յայտնելով որ ան ձեռք բերուած է 1970ականներուն, Հալէպէն, ծագումով այնթապցի Նազարեաններու արհեստանոցէն:
- ¹⁷ Մ. Յ. Գնաճեան, *Յեղափոխութեան Չոհերը*, Տպարան Հայրենիք, Պոսթըն, 1935. նաեւ՝ *Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի*, Հրատ. Ազգակ Օրաթերթի, Պէրուք, Տպարան Համազգային, 1978. նաեւ՝ Չարեհ Վ. Որբերեան, *Ուրֆայի Վերջին Օրերը (Դիցագներգութիւն)*, Պէրուք, Տպարան Ատլաս, 1961. նաեւ՝ Եղեսիացի Հայ մը, *Եղեսիոյ Մոսկուայի Դէպքը Եւ Ողբերգութիւն Կոտորածին Եղեսիոյ*, Ծումլա, Պուլկարիա, Տպարան Յ. Աւետարանեան, 1904:
- ¹⁷ Արամ Սահակեան, *Դիցագնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, Հրատ. Ուրֆայի Յուշապատումի Յանձնախումբին, Պէրուք, Տպ. Ատլաս, 1955, էջ 923:
- ¹⁸ Պերճ Կարապետեան, «Հայկական Պղինձը 1600-1915թթ.», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Ջ. Հտր.*, Պէրուք, 1977-78, էջ 206:
- ¹⁹ Սահակեան, *Դիցագնական*, 1955, էջ 606:
- ²⁰ Նոյն, էջ 731:
- ²¹ Վալենտինա Աբրահամեան, *Արհեստները Հայաստանում, IV-XVIIIդդ.*, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1956, էջ 24:
- ²² Գնաճեան, *Յեղափոխութեան Չոհերը*. նաեւ՝ *Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի*. նաեւ՝ Որբերեան. նաեւ՝ Եղեսիացի Հայ մը:
- ²³ Բաֆֆի Քորթոշեան, *Հալէպի Արձանագրութիւնները*, RAA *Արձանագրութիւններ, Գիրք ԺԶ*, գիտ. իմփ. Էմմա Աբրահամեան, ՀՃՈՒ Հրատ., Երևան, Տպարան Բիրակն, 2013:

-
- ²⁴ Տիգրան Աւետիսեան, *Հայոց Ազգանունների Բառարան (1701 Ազգանուն)*, Երևան, Տպ. Վան Արեան, 2000:
- ²⁵ Սահակեան, *Դիցազնական*, 1955, էջ 11 (յաւելուած):
- ²⁶ Նոյն, էջ 923:
- ²⁷ Լուիսեր, *Ուրֆայի Հերոսամարտը*, Պէյրուօ, Տպագր. Ազդակ, 1933, էջ 210-217. նաեւ՝ Արամ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, վերհրտ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հայոց Յեղասպանութեան 100Ամեակի Արեւմտեան Հայաստանի Եւ Կիլիկիոյ Յուշամատեան, Հտր. 6, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2014, էջ 933:
- ²⁸ Սահակեան, *Դիցազնական*, 1955, էջ 33 (յաւելուած):
- ²⁹ Նոյն, էջ 1296-97:
- ³⁰ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան*, 2014, էջ 720:
- ³¹ Անձնական նամակ Հրազդան Թոքմաճեանէն, Մարտ 4, 2015:
- ³² Կարապետեան, էջ 226:
- ³² Գեորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Հատոր 2*, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, Տպ. Central Typesetting Company, 1953, էջ 275-276:
- ³² Սարաֆեան, 1953, էջ 278:
- ³³ Սարաֆեան, 1953, էջ 275-276:
- ³⁴ Սարաֆեան, 1953, էջ 278:
- ³⁵ Գեորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, վերհրտ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հայոց Յեղասպանութեան 100Ամեակի Արեւմտեան Հայաստանի Եւ Կիլիկիոյ Յուշամատեան, Հտր. 3, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2013, էջ 1036:
- ³⁶ Ս. Ակունի, *Միլիոն Մը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը*, Հրատ. 'Հայաստան' Գրատան, Բ. տիպ, Կ. Պոլիս, Տպագր. Յ. Սաստուրեան Որդիք, էջ 311:
- ³⁷ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, 2013, էջ 1036-1039:
- ³⁸ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան*, 2014, էջ 871-900:
- ³⁹ *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան, Հատոր 1, Ա-Դաջում*, Հրատ. Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութեան, Երևան, 1990, էջ 172-173. նաեւ՝ *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան, Հատոր 4, Նոր Դար-Ֆուտուրիզմ*, Երևան, 2003, էջ 819-820:
- ⁴⁰ Հրազդան Թոքմաճեան, *Ուրֆայի Ասեղնագործութիւն, Ա. Հատոր*, իմր. Յասմիկ Յարութիւնեան, Հրատ. Բերիոյ Հայոց Թեմի, Հալէպ, Տպ. Ոսկետառ, 2014, 294 էջ. նաեւ՝ Հրազդան Թոքմաճեան, *Այնթապի Ասեղնագործութիւն, Ա. եւ Բ. Հատոր*, իմր. Սվետլանա Բազէեան, Արմէնուի Ստեփանեան եւ Արմինէ Սարգսեան, Հրատ. Հալէպի Կրթասիրաց Մշակութային Միութեան եւ Փիւնիկ Համահայկական Բարեսիրական Հիմնադրամի, Հալէպ-Երևան, Տպ. Տիգրան Մեծ, 2015, 760 էջ:

A VICTIM OF THE ARMENIAN GENOCIDE: THE ART OF URFA COPPERSMITHS
AND COPPERSMITH HAGOP MANERIAN
(SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

The number of Urfa coppersmiths was the triple of that of Aintab. Nonetheless, the fame of the Aintab coppersmiths has survived the Genocide unlike that of the Urfa Armenians.

The article analyses the reasons behind this discrepancy and argues that the fame of both Aintab needlework and the Aintab copper work has prevailed over that of Urfa needlework and the copper work due to the Genocide of the Armenians. In this context, the author explores a copper tray produced in Urfa, at around 1909 by a coppersmith named Hagop Manerian, who had disappeared with no trace at all except for three copper works stamped in his name.

The author notes that the Armenians of both these towns faced annihilation and massacre. However, unlike the Aintab survivors, the Urfa Armenians could not regroup themselves and had not the chance of reconstructing their pre-genocide habitat in a closed environment. Indeed, the Aintab Armenians opted for self defense in April 1920 and after leaving Aintab resettled in Aleppo, a location only ninety minutes driving distance from Aintab. This enabled them to carry and transfer with them their stock and equipment. The case of the Urfa Armenians differed: their heroic self defense of 1915 lasted some 25 days and ended with extensive killing and the eventual exile of the survivors to the Syrian desert, where they were dispersed. Accordingly, they could not survive as a group and could not carry much with them beyond very basic belongings.

The author underpins his argument with the case of needlework. He notes that the lately published Aintab needlework album includes a large number of post-genocide creations, unlike the lately published Urfa needlework album, which is the collection of German officer Bruno Eckart, who had collected samples between 1910 and 1914.